

Filosofie jako reflexe

FF, zim. 95–96

0.01

(4. 10. 95)

Nedávno vyšlo v 3. čísle *Information Philosophie* (s. 16–21) interview, které Ernst Tugendhat při své loňské curyšské návštěvě poskytl Astrid Deubner-Mankowské a Brigittě Weisshauptové. Jedna otázka se týkala způsobu a funkce fakultních přednášek z filosofie. Ocituji toto místo na úvod tohoto kursu:

„Ceníte si německého způsobu „přednášek“, jaký např. není běžný ve Spojených státech, a využíváte ho badatelsky. To znamená, že rozvíjíte věcný filosofický problém (téma, Sachfrage) a předkládáte své pozice týden co týden malé veřejnosti a tím je poskytnete také k diskusi.

Nepochybně. Ale je to také velice náročné. Když člověk rozvíjí něco nového, je to velmi namáhavé. Ale podniknout to v přednášce má tu velkou výhodu (a mé knihy v dalekosáhlé míře vznikaly právě takto), že můžete určitou cestou jít nejprve neformálním způsobem. Má to ovšem také tu přednost, že musíte týden co týden přednést malou kapitolku, a to na vás velice zdravě tlačí.

Není k takovému postupu zapotřebí také mnoho odvahy? Tím se přece nezprůhledňuje jenom způsob práce, ale také, jak se postupuje kupředu a kde dochází k neúspěchu.

Vyžaduje to opravdu často odvalu, protože bych pocíťoval jako ostudné přednášet něco špatně. A to zvláště v tom případě, když rozvíjím nějakou myšlenku poprvé, jak je tomu v mé nynější curyšské přednášce. ... Je dobré si takovou přednášku po dvou nebo po třech letech zopakovat, a potom zajisté už systematicky uspokojivějším způsobem.“

0.02

Uvádím tento citát proto, že poukazuje na možnost a také skutečnost rozdílného pojetí povahy a funkce vysokoškolské přednášky v oboru filosofie. Bývalo a bohužel nadále často ještě bývá zvykem opakovat stejné přednášky vždy po několika letech, jak přicházejí noví studenti. To má své ospravedlnění jedině za předpokladu, že se přednášející pokouší o nové pojetí nebo alespoň o nové formulace. Hegel např. přednášel na některá témata vskutku mnohokrát – a dnes badatelé zkoumají, jak se jeho myšlenkový vývoj projevil právě v těchto opakovaných přednáškách. Obvykle se však doporučuje, aby sylabus nebo nejlépe plné znění všeho důležitého, co bylo v přednášce pověděno, vyšlo v podobě skript, aby nemuselo být všechno znovu předčítáno. Nicméně i tam, kde lze akceptovat opakování přednášek jako plně nebo přinejmenším částečně ospravedlnitelné, bylo by si přát, aby si každý přednášející volil vedle toho každým rokem alespoň jednu tzv. badatelskou přednášku, na které může předvést svou pracovní metodu a vůbec způsob své myšlenkové práce. A tu je třeba si uvědomit, že každý přednášející má právo si zvolit způsob, který mu nejlépe vyhovuje. Někdo potřebuje k novým nápadům ticho a klid, jiný potřebuje inspiraci buď v knihách nebo živých lidech. Před chvílí citovaný Tugendhat považuje za zvláště inspirující, když pracuje na něčem novém v přítomnosti naslouchajících studentů. Já sám mám podobnou zkušenost z bývalých soukromých seminářů, kde jsem někdy vskutku poprvé rozvíjel některé myšlenky, k nimž jsem se potom vracel také zde na fakultě, i když zase v nové perspektivě. Chtěl bych si letos, kdy mám na filosofické fakultě k dispozici poslední rok termínované smlouvy, trochu zopakovat tuto formu, a proto jsem trval na tom, abych mohl o reflexi vykládat v některém z vyšších ročníků. A dělám to také proto, abych si ověřil reakci pokročilejších studentů, kteří už mají za sebou – a jak doufám i zažité – některé z mých dřívějších přednášek. Protože mi jde právě o tuto reakci, poskytnu v rámci každé přednášky něco času na diskusi, pochopitelně jen na diskusi k přednesenému užšímu tématu. Čas pro diskusi bude k dispozici vždy na konci přednášky, která proto bude poněkud zkrácena. Kromě toho tu bude přípustné klást konkrétní otázky, resp. žádosti o bližší objasnění toho, co bylo právě řečeno, i během samotné přednášky. Uvidíme, jak se nám to osvědčí.

0.03

Učitelé, pracující v tomto semináři, jehož vedení převzal nyní Pavel Kouba, probírali nedávno jednu zajisté povážlivou okolnost. Vzhledem k vyhlášenému systému, s nímž jste už byli seznámeni, to s touto přednáškou vypadá tak, že je povinná pro třetí ročník, protože nic jiného nebylo předloženo jako alternativa pro vaši volbu. Stejně tak je tomu ovšem i v celé řadě případů jak v jiných seminářích, tak v jiných ročnících, prostě proto, že pro čtyři semináře nemáme dost přednášejících. Chtěl bych vás však ujistit, že tomu tak je pouze formálně. Protože celá naše diskuse byla pravděpodobně ne-li vyvolána, tedy alespoň inspirována protestem jednoho nebo možná i několika studentů, kteří si od této přednášky nic neslibují, vyhláší předem, že neúčast na přednášce nehodlám evidovat a že uznám za platnou zkoušku ze stejně povinné základní přednášky pro třetí ročník v některém z ostatních seminářů. (Protože sám nebudu mít vzhledem ke zkrácenému úvazku žádné čtení, musíte si stejně vybrat čtení u někoho jiného.) O podmínkách a formě takového uznání se ještě domluvíme s vedoucími seminářů. Znamená to tedy, že navzdory všem formalitám nemusíte absolvovat tuto přednášku ani v případě, kdy jste se rozhodli pro tento, nyní Koubův, seminář.

0.04

Vím, že můj způsob výkladu se liší od většiny zde přednášejících v několika směrech, z nichž asi nejvýraznější je jakási „rozkolísaná terminologie“. Jsem totiž přesvědčen, že pro filosofování představuje

příliš fixovaná terminologie snad největší nebezpečí, protože na místo systematické a principiální práce s myšlenkou se vtlačí rigidní rétorika. Nevěřím nikomu, kdo si technicky brilantně osvojí určitou filosofickou rétoriku (a není s to vyjádřit rozhodující myšlenky bez její pomoci), že ví dostatečně, oč jde, a že je myšlenkově, tj. filosoficky schopen náležitě kritické reflexe toho, co dělá, když určitým způsobem myslí a mluví. Nebudu se pokoušet tuto svou nedůvěru nějak obhajovat a už vůbec ne vysvětlovat a omlouvat. Vezměte zatím na vědomí pouze to, že jsou různé způsoby filosofování a že jeden z nejdůstojnějších klasiků filosofování, totiž Sókratés, viděl ústřední povinnost filosofu v přezkoumávání hodnoty všeho toho, co lidé považují za samozřejmé, pochopitelně samotného filosofa a předpoklady jeho filosofování v to počítajíc. Musel bych jen opakovat to, co přinejmenším někteří z vás už slyšeli, a možná nikoli jen jednou, totiž Patočkův výrok o rozdílu mezi filosofií a vědami: vědy jsou kupředu, když k dosavadním poznatkům přidávají další, zatímco filosofie jde kupředu, když couvá, tj. když se vrací ke svým vlastním myšlenkovým výkonům, aby si ověřila a dokonce aby do větší hloubky rozpoznala, co tím kterým svým již provedeným krokem vlastně udělala, co netematicky potvrdila nebo naopak popřela apod. Tím se však už dostáváme k vlastnímu tématu přednášky, jímž je reflexe. Pochopitelně ne reflexe vůbec a jakákoliv, nýbrž reflexe filosofická.

0.05

Nakonec bych ještě chtěl upozornit, že mi jako jistě – žel spíše negativní – „vademecum“ slouží kniha Hanse Wagnera, „Philosophie und Reflexion“, která vyšla před 15 lety již ve 3. vydání v nakladatelství Ernsta Reinharda v Mnichově a Basileji. Nebudu se jí nijak podrobně zabývat, nebudu ji komentovat a většinou ani citovat, protože myslitelsky je orientována jinak a pracuje zcela odlišným způsobem. To je však pro mne spíše důvodem pro to, abych se do ní čas od času podíval. Nechtěl bych to zatajit. Pokud se ukáže toho nutnost, uvedu každou další práci, v níž najdu také nějakou inspiraci; upozorňuji však předem, že nemám v nejmenším úmyslu uvádět nějaký přehled literatury o reflexi. Pokud se sami do toho pustíte a do studia nějakých prací se ponoříte, nahlédnete sami důvody mého volného vztahu k této literatuře. Jednu malou výjimku bych však rád učinil tím, že upozorním na pozoruhodnou knížku francouzského autora, Vincenta Descomba (-ese), která letos vyšla v pěkném Petříčkově překladu, a to teprve 16 let poté, co vyšla francouzsky: *Le même et l'autre (Stejně a jiné)*. Doporučuji vám ji nejen pro její dostupnost, ani proto, že tam najdete jistě ozvuky problematiky, které se chceme věnovat, ale zejména proto, že dokumentuje zvláštní dělbu práce mezi německou a francouzskou filosofií přinejmenším v době, která je předmětem Descombova zájmu, totiž 1933–1978 (ale, jak mám za to, také předtím a zvláště potom až do dneška). Dovolte, abych ocitoval několik řádek.

0.06

„V současném vývoji filosofie ve Francii lze pozorovat přechod od generace ‚tří H‘, jak byla po roce 1945 nazvána, ke generaci tří ‚mistrů podezírání‘, jak se říkalo v roce 1960. Ona ‚tři H‘ jsou Hegel, Husserl a Heidegger, a mistry podezírání jsou Marx, Nietzsche a Freud.“ (s. 15 č. vyd.)

Citované dvě věty (a ovšem pak i další) nás přímo vyzývají k jisté úvaze či spíše reflexi: francouzská filosofie se v uvedené době podle Descomba zabývala především filosofií německou. Nezkoumejme, do jaké míry to je charakteristika zjednodušující; jistě bychom našli řadu inspirací jiných. Nepochybně však je, že v celku tato charakteristika platí. Hledejme v tuto chvíli pozitivní stránku této orientace francouzské filosofie na německé myslitele. Nejracionálnější z oněch „tří H“ je nepochybně Husserl jako původní orientací matematik. Pronikání fenomenologie do francouzského intelektuálního milieu nebylo nejsnadnější, i když se tomu sám Husserl snažil napomoci naroubováním fenomenologických motivů na karteziánství. Velkou práci zde vykonali francouzští Husserlovi žáci, ale bylo k tomu zapotřebí náležitého času a velké myslitelské práce. Stejně obtížné to bylo i s introdukcí Heideggera, i když se koncem války a těsně po válce vytvořila skupina jeho nadšených obdivovatelů v čele s Beaufretem. S největším zpožděním však byl ve Francii recipován a intelektuálně asimilován Hegel, a to – alespoň po mém soudu – bylo vlastně urychleno poválečným vývojem politickým a ideologickou expanzí sovětské odrůdy marxismu. Hegel byl nyní studován a analyzován především proto, že bylo zapotřebí lépe porozumět Marxovi, a to bez znalosti Hegela není možné (jinak je třeba připomenout, že určité pokusy o to, vyrovnat se s Hegelem, se konaly již dříve, ale do hlubšího porozumění uvedl Francouze teprve Koževnikov, pofrancouzštěný jako Kojève; ten také měl rozhodující vliv na vztah poválečného Patočky k Hegelovi). Musím přiznat, že se mi neodbytně vtírá myšlenka, že tomu možná podobně bylo i s Heideggerem a že francouzský zájem o něho byl také vyvolán potřebou se nějak vyrovnat s nacismem, neboť oficiální ideologie Třetí Říše byla zcela nestravitelná. (Což byl velký rozdíl od marxismu!) Zajisté se k tomu přidružily i některé momenty psychologické, jak to pronikavě prohlédla např. Simone Weilová svým výrokem o jisté slabosti intelektuálů, čelících tvrdému vnějšímu tlaku.

0.07

Vysoce pozitivní stránka francouzského zájmu o německé filosofy spočívá však ještě v něčem jiném: německá filosofie snadno upadá to jakýchsi skutečných nebo někdy jen tušených či dokonce snad jen předstíraných temných hloubek, a na druhé straně do pastí pouhé rétoriky. Je proto v zájmu evropské filosofie, aby se toho ujala myšlenková tradice, která se stále ještě může chlubit svou jemnou racionalitou (ne

tedy onou hrubou, o které mluvil Pascal) a svým vyostřeným, ale nesamoučelným espritem. Francouzská do hloubky, tj. ke kořenům jdoucí, a zároveň racionálně kritická reflexe velkých německých myšlenkových výkonů je něco, co podstatně pomůže evropskému myšlení budoucnosti zdolat největší těžkosti přechodného období, v němž se dnes všichni ocitáme. Nic lepšího si jako Evropané nemůžeme ve filosofii přát, než aby ostrý skalpel, a co dím, přímo mikrotom francouzské racionality uplatnil svou analytickou dovednost také dnes na tak rozporné přeplněném myšlenkovém „materiálu“, jaký nacházíme u Marxe, Kierkegaarda, Nietzsche a ovšem také Freuda, nemáme-li jmenovat ještě další a recentnější. Zatím to vůbec nevypadá na nějaký pronikavý úspěch: strukturalismus, poststrukturalismus a postmodernismus se zdá být až dosud navzdory své vysoké intelektuální úrovni infikován onou podezíravostí zmíněných „tří mistrů“, k nimž bych rád natrvalo připojoval Kierkegaarda jako čtvrtého. Ale reflexe má nejenom své individuální, ale také sociální resp. kolektivní a zejména dějinné dimenze: vždycky to trochu trvá, než kritické myšlení najde ten pravý bod, kde má nasadit svou posléze úspěšně pronikavou a nejednou ničivou analýzu. Vždyť i Němcům trvalo padesát let, než našli svou cestu ke Kierkegaardovi jako mysliteli prvního řádu, na němž resp. na jehož roztržitých a fantasticky difundujících filosofématech bylo možno založit celou řadu filosofii. Mám však dobrou naději, že francouzská a v důsledku toho ani evropská racionalita před velkým úkolem neseleže a že i z podezíravců vytěží tolik pozitivního, co jenom bude možno. – Obrátme se však nyní už definitivně ke svému tématu.

1.01

Filosofie tedy, jak řečeno a jak se ukazuje i z právě řečeného, přísně vzato není „vědou“, a to nikoliv proto, že by na sebe nechtěla brát tolik přesnosti a přísnosti, jaká je ve vědách nezbytná, nýbrž právě naopak, že chce být přesnější a přísnější než vědy. Filosofie není tedy vědou jednak proto, že neexistuje věda vůbec, nýbrž jen jednotlivé odborné disciplíny, zatímco filosofie se nikdy při své práci nesmí vzdát svého vztahu k celku a ohledu na celek; jednak proto, že filosofie svou bytostnou určeností není pozitivním věděním, nýbrž – a to je základní teze této přednášky – je především a hlavně reflexí, nebo jinak řečeno, má své těžiště v reflexi, nikoliv ve vědě. Filosofie se ovšem bez věděním nemůže obejít, ale svěřuje od jisté doby správu poznatků a vědomostí vědám, aniž by se vzdávala své náročně kritické funkce a povinnosti. Filosof proto musí pozorně sledovat život věd a také život ve vědách, a to zase ze dvou důvodů: jednak proto, že ve vědách nachází motivy a inspiraci ke své vlastní práci, a že proto nesmí zůstat pozadu za jejich rozvojem; za druhé proto, že jednou z jeho předních povinností je podrobovat myšlenkovou práci ve vědách kritické reflexi a hloubkovému přezkoumávání. V tomto ohledu je filosofie pro samotné vědy naprosto nezbytnou myšlenkovou disciplínou, kterou žádný špičkový vědec nemůže nechávat stranou, jenom jaksi vně své vědecké práce, nechce-li upadnout do hrubého diletantismu. Obecně totiž platí, že jádro každé vědecké práce je ve způsobu myšlení, zatímco všechno ostatní je tomuto způsobu myšlení a jeho postupům podřízeno. Zároveň však platí, že žádná vědecká disciplína není v rámci své odbornosti plně kompetentní se způsobem svého myšlení zabývat a být s to je kriticky kontrolovat. Touto na reflexi založenou kritickou kontrolou musí být proto pověřena „zvláštní“, protože poněkud divná disciplína. Nesmí to však být nějaká zvláštní odborná věda nebo metavěda. Z mnoha důvodů, které nyní nebudu uvádět a tím méně rozvádět, je třeba právě filosofii, a to nutně v celé její šíři, považovat za povolání k výkonu této nesnadné a vysoce náročné, ale nezbytné myšlenkové práce.

1.02

Bylo by ovšem hrubou chybou úkol filosofie *redukovat* na kritickou reflexi myšlenkové práce odborných věd, i když filosofie v této své funkci zůstává nepochybně disciplínou nezastupitelnou a nenahraditelnou. Vedle toho je totiž filosofie povolána stejně kriticky reflektovat společenský i individuální život všech lidí, nejenom vědců. Pro každého člověka poskytuje filosofie alespoň nejnütnější myšlenkové prostředky k tomu, aby si zjednal a udržoval svou životní, tj. nejen myšlenkovou, ale také mravní a duchovní integritu. Ve společnosti tak zpolitizované, jako už nyní je a stále více bude i naše, je filosofie povolána kriticky prověřovat myšlenkové základy politických hnutí a jejich programů i faktického směřování, ale neméně též státní a státnickou politiku jednotlivých vůdčích osobností (což nemusí nutně znamenat „opozičnost“, i když to tak navenek může často vypadat). Stranou však nemůže zůstat ani „politický“ život v nejširším smyslu, tj. vše, co náleží k životu „politické obce“, v jakou se změnilo všechny evropské a Evropou poznamenané a ovlivněné společnosti. Filosofie se proto má právo a dokonce musí zabývat jak uměním (i pseudouměním) a všemi teoretickými obory, které se uměním (a pseudouměním) zabývají, ale také nejruznějšími ideologiemi, pověrami, předsudky, které zvláště v dobách krize narůstají a stávají se společensky i individuálně ohrožením jednotlivců i celých společenství. Předmětem kritické reflexe filosofie se musí vždy znovu stávat stav i vývoj morálky, ale také mravní vnímavosti, stav a vývoj náboženskosti, ale také kulturního a duchovního života jednotlivců i celých sociálních vrstev atd. atd. A vedle toho všeho a dokonce na prvním místě a v jistém smyslu přede vším ostatním se filosofie musí zabývat kriticky sebou samou a svou myšlenkovou prací, filosofickými výkony i filosofickými prohrami a selháními. Základem a rozhodujícím prostředkem této náročné kritické práce je a vždycky zůstane filosofická reflexe.

1.03

Než přistoupíme k bližšímu vymezení alespoň toho nejdůležitějšího, co musí filosofická reflexe splňovat, aby mohla být uznána za filosofickou, musíme si upřesnit, co to je reflexe vůbec. Mezi filosofy v té věci není jednota a proto se ani předběžně nelze opírat o jakýs takýs konsenzus. Kromě toho je reflexe jako filosofické téma některými filosofy opětovně problematizováno s poukazem na jeho svázanost s romantickým myšlením. Proto se pokusíme na prvním místě vymezit vlastní pojetí reflexe a teprve při různých konkrétnějších příležitostech se budeme vymezovat vůči pojetím jiným nebo alespoň vůči některým jejich složkám a momentům. Ve filosofické literatuře zejména německé je dost frekventován technický termín „Reflexionsphilosophie“, který může být jen stěží stejně tak krátce přeložen, protože v češtině pracujeme se slovy mnohem náročnějším způsobem, než jak to dovoluje němčina. Užití adjektiva, např. reflexivní nebo reflektivní filosofie, je redundantní, protože bez reflexe nemůže žádná filosofie existovat, takže každá je reflexivní nebo reflektivní, protože reflektující. Mluvit o filosofii reflexe (podobně jako mluvíme o filosofii dějin nebo filosofii práva apod.) je sice možné, ale má to zase zcela odlišný význam, poukazující na to, že reflexe jako fenomén je filosoficky tematizována. Navíc, jak si ještě blíže předvedeme, filosofie, která se tematicky zabývá reflexí, se nutně zabývá vlastně sama sebou – a to musí dělat každá filosofie hodná toho jména. Necháme proto všechny tyto historické „navazovací body“ zatím stranou, už také proto, že své zkoumání zaměřujeme především systematicky.

1.04

Vyjděme proto ze slova samotného a pokusme se navázat na jeho etymologické kořeny, v tomto případě latinské, abychom se pak v myšlenkové praxi nemusili dostávat s jejich konotacemi zbytečně do napětí a rozporu – pochopitelně jen tehdy, pokud se neukáže, že to je nezbytné. Potom však onen rozpor musíme spíše zdůrazňovat a ne zakrývat. – Flexe, tj. flexio, znamená ohyb nebo zlom; předpona re- má hned dvojí funkci: poukazuje na pohyb zpět, zároveň však znamená opakování. V našem případě zůstává v platnosti obojí: půjde tedy o opětovný ohyb zpět, přesněji snad: opětovný návrat k... Protože v předromantické minulosti dostalo slovo „reflexe“ zvláštní význam zejména ve fyzice, jak je dodnes vidět na slovu „reflex“ ve významu odrazu světla, musíme zdůraznit, že tu jde o ohyb či návrat myšlení, totiž o opětovné vrácení myšlení k sobě samému, tj. k tomu, co právě (nebo někdy dříve) učinilo, k již učiněnému, provedenému kroku na myšlenkové cestě (někam). – Pokud jde o literárně doložitelné případy užití slova reflexe, nemusíme se vracet daleko, protože nám nejde o slovo, nýbrž o jeho význam. A význam, který je pro nás důležitý, ale jen do jisté míry směrodatný, najdeme teprve v německé romantice, zejména pak u Fichta, Schellinga a Novalise. Zvláštní, poněkud odlišný význam má u Hegela, na Hegela pak v mnohém pozitivně, většinou však negativně a kriticky navazuje Kierkegaard, jehož prostřednictvím a pak samozřejmě zejména prostřednictvím filosofie existence se pak stává reflexe velmi frekventovaným tématem našeho století. Jak už řečeno, nebude toto historické pozadí předmětem našeho zvláštního zájmu ani zkoumání; jen tu a tam se příležitostně dotkneme některých formulací starších nebo současných autorů, pokud to bude vyhovovat našim systematickým záměrům.

1.05

1.06

1.07

1.08

1.09

1.10